

UDK:333/327:94(575.3)

Baxtiyor SAFAROV,
Tarix instituti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: Baxtiyor_Safarov@mail.ru

Fanlar Akademiyasi Tarix instituti professori, t.f.d Q.Rajabov taqrizi asosida

ESERLAR PARTIYASI FAOLIYATI (1901-1924 y.)

Annotatsiya

Maqolada eserlar (sotsialistlar-revolutsioner) partiyasining tashkil topishi, faoliyati, siyosiy maqsadlari, partiyaning bo'linishi, uning Turkiston o'lkasidagi faoliyati, a'zolar o'rtasidagi ziddiyatlar hamda partiyaning tugatilish sabablari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: partiya, eser, bolshevik, sotsialistlar-revolutsioner, maksimalist, demokratiya, inqilob, chekist.

SR PARTY PROCEEDINGS (1901-1924Y)

Annotation

Foundation of Sotsial-revolutioners, their work, division of party, their role in Turkistan, conflicts among members, and main reasons of failure.

Key words: political parties, sr, bolshevik, social-revolutioners, maksimalist, democracy, revolution, checkist

ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРТИИ ЭСЕРОВ (1901-1924 й.)

Аннотация

В статье говорится об основании эсеровской партии социал-революционеров, их деятельности, политических целях, о ее разделении, о деятельности партии в Туркестане, внутрипартийных разногласиях, а также о причинах завершения деятельности партии эсеров.

Ключевые слова: партия, эсеры, большевик, социал-революционер, максималист, демократия, революция, чекист.

Kirish. Rossiyadagi sotsialistlar-revolutionerlar partiyasi a'zolari tarixiy manbalarda ko'proq eserlar nomi bilan tilga olinadi. Eserlar partiyasi 1901-yilning oxirida tashkil topdi. Ular Rossiyadagi dehqonlar manfaatini ifodalagan. Rossiyadagi eserlar partiyasi rahbarlari: V.M.Chernov, A.F.Kerenskiy, N.D.Avksentev, A.R.Gots, V.M.Zemzinov va boshqalar bo'lgan. Eserlar Rossiyadagi demokratik kuchlarning so'l qanotiga mansub bo'lib, Rossiyadagi turli **narodniklik** guruhlarining o'zaro birlashishi ta'sirida vujudga kelgan edi.

Ular 1917-yil fevralgacha Rossiya imperiyasida yashirin holatda faoliyat ko'rsatishgan. Eserlar partiyasining markaziy nashri "Дела народа" ("Xalq ishi") gazetasi bo'lib, u 1917-1918-yillarda nashr etilgan. 1917-yil fevral inqilobidan keyin eserlar partiyasida 500 000 nafar a'zo bo'lib, ular Rossiyaning 63 ta guberniyasida, harakatdagi qo'shinlar safida frontda va flotda ish olib borgan. Eserlar 1917-yil bahori – yozida Rossiyada mensheviklar va kodetlar partiyalari bilan ittifoq tuzib, mamlakatda xukmron partiyalardan biriga aylangandi. Rossiyadagi eserlar partiyasi ichida turli ziddiyatlar bo'lgan. Bu ziddiyatlar, xususan, birinchi rus revolutsiyasi (1905-1907-y.) hamda birinchi jahon urushi (1914-1918 y.) davrida kuchayib, partiyadan 1906-yili xalq sotsialistlari va maksimalistlar partiyalari, 1917-yil noyabrda so'l eserlar partiyasi ajralib chiqdi. So'l eserlar 1917-yil 25-oktyabr (7-noyabr)da Petrogradga hokimiyatni zo'ravonlik bilan bosib olgan **bolsheviklar** bilan ittifoq tuzdilar. Bu paytda bolsheviklar ham taktik maqsadlarini ko'zlab, so'l eserlar bilan hokimiyatni vaqtinchalik bo'lishdi. Bolsheviklar qolgan eserlarni "o'ng eserlar" deb atab, ularni shavqatsiz qatag'on qilishga kirishdi.

So'l sotsialistlar – revolutsionerlar (internatsionistlar) partiyasi a'zolari tarixiy manbalarda **so'l eserlar** deb nomlanadi. Birinchi jahon urushi yillarida eserlar partiyasining

bir guruh yo'l boshchilari bo'lgan B.D.Kamkov, M.A.Natanson, M.A.Spiridonova va boshqalar urushga qarshi chiqish, Rossiya imperiyasi rasmiy siyosatiga muxolifatda bo'lishgan. Fevral inqilobidan keyin ular Moskvada 1917 – 1918-yillarda nashr etilgan "Земля и воля" ("Yer va erk") gazetasi atrofida birlashdilar. Moskvada 1917-yil 25-may-4-iyunda bo'lib o'tgan eserlar partiyasining III syezdida ular alohida dastur bilan chiqib, eserlar partiyasi Markaziy Komitetining uchta asosiy siyosiy qoidasiga quyidagicha qarshi chiqdilar: urushni imperialistik xususiyatini e'tirof etish hamda zudlik bilan urushni to'xtatish va Rossiyaning jahon urushidan chiqib ketishini taminlash; aksinqilobchi Muvaffaq hukumat bilan eserlar hamkorligini to'xtatish; yer haqidagi masalani eserlar dasturi asosida "социализация" yo'li bilan tez hal qilish hamda krestianlar (dehqonlar)ga belgilangan normada yerni taqsimlab berish. Keyinchalik so'l eserlar kadetlar bilan ham ittifoqqa qarshi chiqishdi va bolsheviklarga yaqinlashdilar. V.I.Lenin boshchiligidagi sovet hukumati o'zining Tinchlik va Yer to'g'risidagi dastlabki dekretlaridagi asosiy g'oyalarni so'l eserlarning yuqoridagi fikrlaridan olishgan edi.

1917-yil 25-27-oktyabr (yangi hisob bilan 7-9-noyabr)da bo'lib o'tgan Butunrossiya Sovetlari II syezdida so'l eserlar bolsheviklar tomonidan taklif qilingan dekretlar uchun ovoz berishdi hamda Butunrossiya Markaziy Ijroia Qomitasi (БЦИК) tarkibiga kirishdi. 1917-yil 26-noyabr-5-dekabr (9-18-dekabr)da bo'lib o'tgan eserlar partiyasining IV syezdida sol eserlar partiyadan ochiriladi. Ular 1917-yil 19-28-noyabr (2-11-dekabr)da Petrogradga bolgan o'zlarining I syezdida mustaqil so'l eserlar partiyasiga asos solishdi (1918-yil iyulda partiya a'zolari miqdori 80 000 kishidan oshib ketdi). So'l eserlar partiyasining markaziy nashri "Znamyа truda" gazetasi (1917-1918) hamda "Znamyа" jurnali (1919-1922) bo'ldi. Rossiyadagi sol eserlar partiyasi liderlari

Spiridonova, Kamkov, Natanson, Mstislavskiy va boshqalar VTSIK Prezidiumi a'zoligiga saylandi (1917-yil noyabr – 1918-yil mart). Ular 1917-yil dekabrda РСФСР Xalq Komissarlari Soveti (CHK) tarkibiga ham "portfelsiz ministrlar" sifati bilan kirtildi (A.Kolegaev, I.Shteynberg, P.Proshiyan, V.Trutovskiy, V.Algasov, V.Karelin va b.). Biroq so'1 eserlar 1918-yil martda imzolangan Brest sulhiga qarshi chiqib, bolsheviklar bilan bu masalada qattiq tortishib qoldilar. So'1 eserlar norozilik sifati bilan sovet hukumati tarkibidan chiqib ketishdi. Sovet hukumati rahbari va bolsheviklar partiyasi dohiysi V.I.Lenin ga qilingan suiqasd hamda bolsheviklarning boshqa siyosiy partiyalarga nisbatan qatag'on siyosati Rossiyadagi bu ikki siyosiy kuchlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'ydi.

1918-yil iyulda Moskvada ko'tarilgan so'1 eserlar isyoni bolsheviklar tomonidan shafqatsiz ravishda bostirildi. So'1 eserlar partiyasi rahbarlaridan 13 nafari chekistlar tomonidan otib tashlandi. 1918-yil 27-noyabrda Oliy inqilobiy tribunal hukmi bilan isyon qatnashchilari bo'lgan so'1 eserlar Markaziy Komitetining 9 nafar a'zosi Proshiyan, Kamkov, Karelin, Blyumkin, Andreev, Spiridonova, Sablin 1 yil muddatga qamoq jazosiga hukm qilindi. Biroq ВЦИК Prezidiumining 1918-yil 21-noyabrdagi qarori bilan "ularning inqilob olidagi xizmatlarini hisobga olib" amnistiya etildi.

Bolsheviklarning subutsiz va makkorona siyosati, ularning xalqqa qarshi qaratilgan ishlari so'1 eserlarni ham ulardan hafsalasi pir bo'lishiga olib keldi. So'1 eserlar partiyasining 1918-yil 2-7-oktyabrda Moskvada bo'lib o'tgan IV syezdi bolsheviklardan holi "haqiqiy sovet tuzumi" o'rnatilishini talab qildi. Bu holat bolsheviklarni yanada qattiq g'azablantirdi. Bolsheviklarning turli aygoqchilari va chekistlar so'1 eserlar partiyasini ichdan emirishga, partiya liderlarini bir-biriga qarshi qo'yishga harakat qildi. Partiyaning etakchisi Mariya Aleksandrovna Spiridonova (1884-1941) bilan Markaziy Komitet a'zolari o'rtasida 1919-yil yozida katta kelishmovchilik tug'dirildi. Buning natijasida M.Spiridonova siyosiy kurash maydonini tark etdi. Shteynberg boshchiligidagi Markaziy tashkiliy byuro sovet hukumiyati bilan hamkorlik qila boshladi. 1920-yil oktyabrda sovet hukumati so'1 eserlarning ko'pchilik qismiga ochiq faoliyat ko'rsatishga vaqtincha ruxsat berdi. Kamkov boshchiligidagi ozroq so'1 eserchilar yashirin faoliyatga o'tib, Makhno va Antonov boshchiligida Ukraina va Tambovda sovet hukumiyatiga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonlarda g'oyaviy rahnamolar sifatida qatnashdilar. 1921-yilidagi Kronshtadt isyonidagi matroslar orasida ular ham bo'lgan. So'1 eserlar rahbarlari maksimalistlar bilan birgalikda 1922-yil sentyabrda "So'1 eserlar partiyasi va sotsialist-revolutsionerlar maksimalistlar birlashgan ittifoqi"ni tuzdilar. Bu siyosiy kuch Rossiyada bolsheviklar tomonidan 1923-yilda butunlay tug'atildi.

Turkiston o'lkasida eserlar partiyasining dastlabki faoliyati XX asr boshlariga tog'ri keladi. Tarixchi M.G.Malikovning yozishicha, Turkistonda eserlar partiyasining birinchi guruhleri 1903-yilda tashkil topgan. 1917 yil sentabrda eserlar partiyasidan so'1 eserlar guruhi ajralib chiqqan. Turkistondagi so'1 eserlar partiyasi Oktyabr to'ntarishidan keyin bolsheviklar bilan hamkorlik qilgan. Bu holat 1919-yil iyulgacha davom etadi.

Turkistonda eserlar partiyasining tuzilishi Rossiyaning markaziy guberniyalaridan bu yerga surgun qilingan siyosiy mahbuslar bilan bevosita bog'liq hisoblanadi. Narodniklik go'yalar bilan Rossiyadagi samoderjaviyega qarshi kurashayotgan ko'plab inqilobchilar o'sha paytda Turkiston o'lkasiga surgun va badarg'a qilingan. 1902-1903-yillarda Turkistonning yirik shaharlarida siyosiy mahbuslar, talabalar hamda milliy ziyolilar tomonidan yashirin ravishda turli siyosiy guruhleri tuzilib, ular eserlar partiyasiga birlashdilar.

Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, 1904-yili Toshkent va Samarqandda "Sotsial demokratlar va sotsialist-revolutsionerlarning ittifoq guruhi" tashkil qilingan. 1904-yili sentabrda Ashxobod (hozirgi Ashxobod) shahrida L.Stabrovskiy eserlar guruhini tashkil qiladi. 1905-yili Verniy (hozirgi Olmaota) shahrida "Revolutsioner sotsialistlarning Семиречье (Yettisuv) guruhi tuzildi". Guruh tarkibiga sotsial-demokratlar va eserlar kiradi.

Birinchi rus inqilobi yillarida Turkistonda sotsial-demokratik go'yalar zaiflashdi, ko'pchilik РСДПП saflarini tark etdi. Rossiya imperiyasining qatag'on siyosati, xususan, 1907 yili iyun oyida Toshkentda maxsus tashkil etilgan Turkiston rayon muhofaza bo'limi (chor oxrankasi)² ularni shafqatsiz jazoladi. Biroq bu paytda Turkiston aholisining asosiy qismi bo'lgan dehqonlar manfaatini himoya qilayotgan eserlar partiyasining obro'si oshdi.

Eserlar partiyasi saflariga surgun qilingan siyosiy mahbuslar va Turkistonda yashovchi yevropaliklardan tashqari, ular ichida Rossiya dan ko'chirilgan rus muzhiklari ham ko'pchilik bo'lgan, tub aholi vakillari (ozbeklar, qozoqlar, tojiklar, turkmanlar, qirg'izlar) ham bor edi.

Tarixiy manbalar va arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, 1906-yili Toshkent, Qo'qon va Ashxobodda eserlar partiyasining komitetlari tuzildi³. Turkistonga Rossiya markazidan eserlar partiyasi Markaziy Komitetining ruscha nashr etilgan gazetalarini umumiy nusxalarda kelib turgan.

Turkistondagi eserlar partiyasiga qishloqda yashovchi dehqonlar bilan bir qatorda Rossiya dan ko'chirib kelgan rus mujiklari, shahardagi turli tabaqalarga mansub birjuaziya vakillari, nisbatan ishchilar va armiyadagi soldatlar a'zo bo'lib kirgan. XX asrning 10-yillariga kelganda eserlar partiyasi a'zolari Turkistondagi eng ommaviy siyosiy kuch sifatida tarix sahnasiga chiqdi. Keyinchalik Turkiston, Buxoro va Xorazmdagi jadidchilik harakatining yirik namoyandalari bo'lgan ayrim taraqqiy-pavarlar va milliy kommunistlarning ko'pchiligi (Sa'dullohho'ja Tursunho'jayev, Obidjon Mahmudov, Usmon Ho'ja, Otaullo Ho'jayev, Polat Soliev, Abdulqodir Muhitdinov, Nazir To'raqulov, Nizomiddin Ho'jaev va b.) ham dastlab eserlar yoki so'1 eserlar partiyasi a'zolari bo'lgan edi.

Biroq, 1911-yili Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasi general-gubernatorlik mahkamasi hamda oxranka siyosiy idorasi Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Yangi Marg'ilon, Ashxobod va boshqa shaharlardagi eserlar partiyasi a'zolari ga kuchli zarba beradi⁴. Turkiston eserlari Birinchi jahon urushi davrida rus imperiyasi ma'muriyati tomonidan yana qatagon qilinadi.

Fevral inqilobi g'alabasi natijasida Turkistonda ham eserlar partiyasi faoliyatida yangi bosqich boshlanadi. Eserlarning Turkiston shaharlari dagi ta'siri Rossiyaning ilg'or rayonlaridagiga qaraganda ancha kuchli bo'ldi. Ular 1917-yil mayda Toshkentda o'z suyzularini o'tkazib, o'lka organlarini tuzdilar. Eserlar Turkistondagi Ishchi va solidat deputatlari Sovetlari hamda Dehqon deputatlari Sovetlarida ham ko'pchilikni tashkil etdilar va o'lkadagi Muvaqqat hukumat organlari siyosatini qo'llab-quvvatladilar.

1917-yil yozida Turkiston eserlari safida 5000 kishidan ko'proq azo bo'lib, ular mintaqadagi eng obro'li va nufozi katta siyosiy kuch bo'lgan. Bu paytda Rossiyaning markaziy shaharlariga nisbatan Turkiston shaharlarida eserlar aholi o'rtasida kuchli mavqega ega bo'lgan. Toshkentda sotsialistlar-revolutsionerlar partiyasining maxsus tipolitografiyasi faoliyat ko'rsatgan. Masalan, 1917-yil avgustda ushbu tipografiyada Rossiyadagi Turk federalistlar partiyasining programmasi o'zbek va rus tillarida nashr qilingan.

Xullas, Turkistonda eserlar 1917-yil mart-sentyabr oylari davomida Toshkent shahri hamda boshqa yirik

shaharlardagi **Sovetlar** tarkibida mensheviklar bilan birgalikda ko'pchilikni tashkil qilgan. Eserlar partiyasi tarkibidan so'l eserlarning rasmiy ravishda ajralishi ham Rossiya markaziy shaharlari Petrograd va Moskvaga qaraganda Turkistonning o'sha paytdagi siyosiy va iqtisodiy markazi Toshkentda ancha yerda yuz bergan.

Turkiston o'lkasida eserlar partiyasining bo'linishi 1917-yil 10-sentyabr kuni to'g'ri keladi. Tarixiy adabiyotlarda ko'rsatilganidek, shu kuni partiyaning Toshkent bo'limi yig'ilishida I.I.Chernevskiy boshchiligidagi so'l eserlar o'zlarini o'ng eserlardan ajrab chiqqanliklarini e'lon qilishdi. Turkistonda ham so'l eserlar tobora bolsheviklarga yaqinlasha boshladi. O'ng eserlar tarkibida yuqori mansabdagi amaldorlar va zobitlar, burjuaziya vakillari qolishdi.

1917-yil sentyabr oyidan boshlab **mensheviklarda** ham, eserlarda ham sol qanot tobora aniqroq ajralib chiqadi: bular ilgari mayda burjuaziya mafkurasi ta'siriga tushib qolgan ishchilarining bir qismidan, shahar va qishloq yarim proletarlaridan hamda inqilobiy-demokratik intellektsiaining vakillaridan iborat menshevik-internatsionalistlar, so'l eserlar, maksimalistlar edi. 1917-yil sentyabrda Turkiston da so'l eserlar aslini olganda mustaqil siyosiy partiya bo'lib ajralib chiqdilar. Bu partiya burjuaziya bilan koalitsiya tuzishga qarshi bo'lib, darhol katta yer dehqon egaligini tugatishni yoqlab chiqadi. Toshkentda 1917-yil 1-noyabrda hokimiyatni bolsheviklar zo'rvonlik bilan bosib olishdi. Biroq ularning mintaqada nufuzi bu paytda zaif bo'lib, dastlabki sovet hukumati tarkibiga bolsheviklardan tashqari so'l eserlar va mensheviklar ham kirishgan. 1917-yil 15-22-noyabrda Toshkentda bo'lgan Ishchi, solat va dehqon deputatlarining III o'lka syezdida hokimiyat masalasida qizgin munozaralar bo'ldi. Bolsheviklar bilan so'l eserlar ortasidagi kelishuvga muvofiq hukumat tarkibidagi 8 o'rin so'l eserlar va 7-o'rin bolsheviklar bilan maksimalistlarga berildi. Sovet Rossiysi (PCFCCP)dan farqli ravishda Turkistondagi dastlabki sovet

hukumati da bolsheviklarga nisbatan so'l eserlar ko'pchilikni tashkil qildi. Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti (XKC) raisi qilib saylandi. Biroq Turkiston o'lkasidagi dastlabki sovet hukumati tarkibiga mahalliy aholidan bironta ham vakil kirtilmadi.

“Туркестанские ведомости” gazetasida yozilishicha, Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti tarkibiga quyidagi 15 kishi kirtilgan: F.I.Kolesov – XKS raisi hamda temir yo'llar, pochta va telegraf xalq komissari; V.V.Zalesskiy – XKSning ikkinchi raisi hamda tashqi ishlar va armiya xalq komissari; P.V.Chegodayev – kotib; E.D.Perfilyev va Stashkov – ikkita harbiy xalq komissarlari; P.G.Poltoratskiy – mehnat xalq komissari; Permezskiy – maorif xalq komissari; F.S.Barankin – sog'likni saqlash xalq komissari; Domogatskiy – yer ishlari xalq komissari; Kotelnikov – moliya va ikkinchi oziq-ovqat xalq komissari; L.D.Shevtsov – suvdan foydalanish xalq komissari; A.A.Kazakov - oziq-ovqat xalq komissari; V.E.Agalov – fuqarolik qismlari va ma'muriyat xalq komissari; V.S.Lyapin – savdo va sanoat xalq komissari; K.Ya.Uspenskiy – maxsus topshiriqlar bo'yicha xalq komissari.

Tarixchi P.P.Nikishovning yozishicha, bu “xalq komissarlari”dan Zalesskiy, Chegodayev, Perfil'yev va Stashkov, Permezskiy, Barankin, Domogatskiy, Uspenskiy, Kotelnikov, Shevtsov sol eserlar hamda mensheviklar-internatsionalistlar partiyasining a'zolari bo'lishgan.

Xulosa. Hullas, Turkiston o'lkasidagi so'l eserlar sovet hokimiyatining dastlabki davrida – 1917-yil noyabrdan to 1919-yil bahorigacha bolsheviklar bilan hamkorlik qilishgan. Ularning hamkorligi juda qisqa vaqt davom etib, pirovardida bolsheviklar o'zlarining “ittifoqchilari” bo'lgan so'l eserlarni siyosiy hokimiyat uchun kurashda yanchib tashladi. Turkistonda so'l eserlar bilan bolsheviklar o'rtasida 15 oylik “o'zaro hamkorlik va ittifoq” alohida tadqiqotlar mavzui bo'lib, bu haqda keyingi maqolalarimizda so'z boradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbek sovet entsiklopediyasi. Tom 13. Eserlar (Sotsialist-revolutsionerlar)
2. O'zbekiston Milliy arxivi, I-1-fond, 31-ro'yhat, 400-ish, 48-varaq.
3. O'zbekiston Milliy arxivi, I-461-fond (Turkiston rayoniy oxrana bo'limi), 1-ro'yhat, 1-ish, 1-5-varaqlar.
4. O'zbekiston Milliy arxivi, I-128-fond, 1-ro'yhat, 1183-ish, 1-4-varaqlar; I-1-fond, 31-ro'yhat, 395-ish, 42-varaq.
5. Пакунова.Т.А. Партия левых социалистов-революционеров (интернационалистов): идеология, организация, тактика (ноябрь 1917 – 1923 гг.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Москва, 1998. – 26 стр.
6. Маликов М.Г. Крах партии левых эсеров Туркестана. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1967. – С. 4.
7. O'zbekiston Milliy arxivi, I-133-fond, 1-ro'yhat, 254-ish, 1-80-varaqlar.
8. O'zbekiston Milliy arxivi, I-461-fond, 1-ro'yhat, 981-ish, 141-153-varaqlar.
9. Abdulloyev R. Национальные политические организации Туркестана в 1917 – 1918 годы. 1-е издание. – Ташкент: Adabiyot uchqunlari, 2016. – 284 с.
10. Sovet; Sovetlar // O'zbek sovet entsiklopediyasi. Tom 10. – Toshkent: O'zbek sovet entsiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1978. – B. 73, 196.
11. Никишов П.П. Из истории краха левых эсеров в Туркестане. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965. – С. 27-28.
12. O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 1969. – B. 178-179.
13. Rajabov Q., Naydarov M. Turkiston tarixi (1917 – 1924 y.). – Toshkent: Universitet, 2002. – B. 39-40.
14. “Туркестанские ведомости”. – № 184. 1 декабря 1917 г.
15. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Том.1. Установление советской власти в Узбекистане. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1963. – С. 578.
16. Rajabov Q. Turkiston Muhtoriyati tarixi. – Toshkent: Fan, 2023. – B. 90-93.
17. Меньшевики-интернационалисты // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – С. 353-354.
18. Леоэсеровский мятеж 1918 // Гражданская война и военная интервенция в СССР. – С. 324.
19. Гусев К.В., Полушкина В.А. Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий. – Москва: Политиздат, 1983. – С. 60.